

Шамшиева М.С.

**ЧҮЙ ТОПОНИМИЯСЫНДАГЫ БАЙЫРКЫ КАТМАРДЫН
ТАРЫХЫЙ НЕГИЗДЕРИ**

Шамшиева М.С.

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДРЕВНЕГО
ПЛАСТА ЧУЙСКОЙ ТОПОНИМИИ**

M.S. Shamshieva

**HISTORICAL BASIS FOR THE FORMATION OF THE ANCIENT
PASTA CHUI TOPONYMY**

УДК: 8.494.3 (575.2)

Аталган макалада Чүй топонимиясындагы байыркы катмардын генезиси, анын пайда болуусундагы тарыхый шарттар жана мындай маанилүү жагдайдын аталган чөлкөмдүн топонимиясында чагылдырылышы конкреттүү мисалдардын негизинде иликтенет. Бир эле учурда Чүй өрөөнүнүн байыркы лингвистикалык картасынын тилдик жактан калыптануусу, кыргыздардын Түштүк-Сибирдеги түрк тилинде сүйлөгөн уруулар менен болгон маданий жана тилдик алакасы анализденет. Изилдөөчү тарабынан Кыргызстандын маанилүү административдик чөлкөмү болгон Чүй өрөөнүндөгү байыркы жер-суу аттарынын тарыхый эволюциясы тарыхый шарттардын алкагында ар тараптуу изилдөөгө алынган.

Негизги сөздөр: Чүй топонимия, лингвистикалык карта, административдик чөлкөм, изилдөө, уруулар.

Данная статья раскрывает генезис древнего слоя Чуйской топонимии и историческое условие его возникновения, а также отражение важных моментов топонимии данного региона расследованы на основе конкретных примеров. В нем автор рассматривает (анализирует) культурные и языковые отношения кыргызов с тюрко-язычными племенами южной Сибири. В данной статье многосторонне исследована историческая эволюция древних названий территорий Чуйской долины, которая является важной административно-территориальной единицей Кыргызстана.

Ключевые слова: Чуйская топонимия, лингвистическая карта, административная политика, исследование, племена.

This article reveals the genesis of the ancient layer of Chui toponymy and historical condition for its occurrence and also the reflection in the important moments of the toponymy of this region are investigated on the basis of specific examples. In this author considers cultural and language relation of the Kyrgyz Turkic-speaking tribes of the Southern Siberia. In this article the historical evolution of the ancient names of the Chui Valley territory has been studied multilaterally, which is an important administrative – territorial unit of Kyrgyzstan.

Key word: Chui toponymy, linguistic map, administrative policy, research, tribes.

Б.М. Юнусалиевдин жана И.А. Батмановдун көп жылдык илимий изилдөөлөрүндө кыргыз урууларынын жалпы түрк тилинде сүйлөгөн элдердин негизин түзгөндүгүн белгилейт. Ошондой эле кыргыз тили кылымдар бою түрк элдеринин саясий, социалдык-экономикалык жана маданий турмушунда болуп өткөн орчундуу окуяларды өз боюна синирип, Чүй чөлкөмүнө чейин алып келгиндигине басым жасайт.

Башкача айтканда окумуштуу төмөнкүдөй таризде баяндаган: “Древние тюркоязычные племена начали двигаться с Енисея и Алтая на Поволжье (гурские племена – предки чувашей, V в.), на север (курыканы, вошедшие в тесное соприкосновение с другими племенами и образовавшие впоследствии якутскую народность), в Среднюю Азию (через Иртыш в VI и последующие века, потом – через Восточный Туркестан). К языку памятников орхоно-енисейской письменности был очень близок древнеуйгурский язык. Древние фонетические черты языка енисейской (и таласской) группы памятников наиболее четко сохранились в тувинском, хакасском и шорском языках. В якутском языке, как и в чувашском, они подверглись сильным изменениям и растворились в ряде признаков, связанных с особенностями развития каждого из языков» [4]. Окумуштуунун пикиринде Чүй чөлкөмүнө келген кыргыздардын тили түрк тилдеринин көп кылымдарды кучагына алган маданиятынын жана тилинин өнүгүү доорунун жыйынтыгы болгон.

Алгачкы жолу жалпы эле Түндүк Кыргызстанды анын ичинде Чүй аймагынын картографиялык өзгөчөлүгүн жана ошол мезгилде чөлкөмдө түзүлгөн тарыхый-лингвистикалык абалды Махмуд Кашгари өз эмгегинде терең мүнөздөй алган. Окумуштуу негизги топонимдерге токтолгон жана алардын фонетикалык өзгөчөлүгү кыргыз тилинин мыйзам ченемдеринин негизинде гана өнүккөн деген пикирин мисалдар аркылуу так көрсөткөн.

Жибек жолунун негизги багытынын аныкталышы жана ишке кирүүсү менен Чүй аймагында тилдердин карым катышы күчөй баштаган. Ошондой бүтүндөй адамзаттын тарыхында илимий жактан мааниге ээ болгон экономикалык трассанын Чүй жергеси аркылуу өтүшүнүн өзү ар түрдүү тилдердин, анын ичинде түрк тилдери менен иран тилдеринде сүйлөгөн элдердин карым катнашын жана тилдердин ортосундагы мамилени бир кыйла күчөткөн. В.В. Бартольддун билдирүүсүнө караганда Чүй топонимиясы чыгыш менен батышты соода-сатык гана эмес маданий жактан да байланыштыра алган Улуу Жибек жолунун аталган чөлкөм аркылуу өтүшү менен шартталган. Мындай жагымдуу шарт бир тарабынан кыргыз элинин жана анын тилинин өнү-

гүүсү үчүн жагымдуу жагдайды түзгөн болсо, экинчи тарабынан элдердин өз ара карым катнашын кылымдар бою жандандырган. Баласагын жөнүндө В.В. Бартольд төмөндөгүчө баяндайт: “для окончательного решения вопроса о Баласагуна мы не имеем достаточно данных; мы хотели только показать, что, судя по имеющимся теперь сведениям, Баласагун скорее мог находиться в Чуйской долине, чем в Восточном Туркестане. Разумеется, вполне возможно, что открытие новых, более точных известий о Баласагуна приведет нас к совсем другому решению вопроса” (411).

Тилдердин карым катнашы тарыхый-экономикалык шарттын түзүлүшү жана Чүй аймагын жердеген калктын сандык жана сапаттык өсүүсү менен да коштолгон. Анткени шаарлардын бай болуусу жана андагы инфраструктуранын издери азыргы күнгө чейин белгилүү. Ошондой эле географиялык жактан коммуникациялык ыңгайлуу абалды ээлеген Чүй жергеси ар дайым кызуу тарыхый окуялардын чордонунда болуп, илимпоздордун жана саякатчылардын кызыгууларын да арттырган.

Тан империясы менен Батыштын жана Орто Азияны жердеген элдердин социалдык-экономикалык карым катнашынын күчөшү менен Чүй топонимиясынын стратиграфиясы жана негизги ареалдык өзгөчөлүгү аныкталган. Башкача айтканда иран тилдүү элдер менен кыргыз урууларынын тилдик алакасы жалпы региондун гүлдөп өнүгүүсүнө алып келген. Кыргыз тили жалаң гана иран тилдүү элдер менен эмес Чүй чөлкөмүн жердеген уйгур, өзбек жана дунган сыяктуу чыгыш элдери менен карым катышта болуп алардын тилдерине олуттуу таасирин көрсөтө алган.

А.Н. Бернштам Чүй аймагы кыргыз элинин калыптануусундагы негизги борбордук чөлкөмдү түзгөндүгүнө токтолуп, Чоң Чүй каналын казуу мезгилинде табылган археологиялык буюмдардын калдыктарында түрк тилдүү элдердин тили чагылдырылгандыгын жана түрктөрдүн (кыргыз урууларынын) согдулардын тилине жана алардын социалдык абалына тийгизген таасири күчтүү экендигин белгилеген. Ошондой эле окумуштуу Чүй аймагынын лингвистикалык абалынын тарыхый жактан калыптануусуна да көңүл бурган. Биринчи кезекте белгилеп кете турган илимий табылга жана жагдай А.Н.Бернштамдын эмгектери лингвистикалык жактан изилденүүгө толук татыктуу. Анткени аталган окумуштуунун эмгектеринде Чүй топонимиясынын өтө бай системасы тыбыштык жана семантикалык жактан алгылыктуу чагылдырылган.

В.В. Бартольд Чүй топонимиясынын тарыхый жана лингвистикалык жактан мүнөздөлүшүнө зор салым кошкон десек жаңылышпайбыз. Өз эмгегинде

окумуштуу бир канча топонимдердин тилдик табиятына кеңири токтолгон.

Чүй топонимиясы Жусуп Баласагындын илимий эмгегинде кеңири чагылдырылган. Чыгыштын алгачкы чыгаан окумуштуусу Чүй топонимиясы жалпы түрк дүйнөсүндө көптөгөн тарыхый маселелердин чордону болуп санала тургандыгын так аныктаган.

Албетте Чүй топонимиясынын калыптануусунда жана Жусуп Баласагындын тилинде уйгур тилинин таасири күчтүү деген анчалык тарыхый жактан тастыкталбаган пикирлер айтылып жүрөт. Мындай кайчы пикирлерди четке кагып И.А.Батманов кыргыз тили енисей кыргыздарынын тилинин түздөн-түз улантуучусу болуп саналарын айгинелейт. Окумуштуу өз пикирин төмөндөгүчө айкындайт: “Вместе с языком орхоно-енисейских памятников существовал, например, родственный им древний уйгурский язык, развивался протобулгарский, обособлялся язык кырыканов и т.п. Имелись некоторые отличия между языком енисейских и орхонских памятников. На базе енисейских признаков развивались языки предков киргизов, тувинцев, шорцев, хакасов и др.” (12). Окумуштуунун ою боюнча кыргыз жана уйгур тилдери көп кылымдар бою активдүү алакада болуп, көптөгөн окшош белгилерге ээ болушкан. Бирок ошол эле мезгилде тээ байыркы кылымдардан эле аталган элдердин ортосунда айырмачылыктар болгондугун алардын тилиндеги айрым бир формалардын өз алдынча өнүгүүгө ээ болуусу айгинелейт.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Фрунзе, 1990. - 479 с.
2. Атаниязов С. К топонимии Каракумов // Ономастика Средней Азии. Фрунзе, 1980. - 309 с.
3. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. - Б., 1996. - 608 с.
4. Батманов И.А. И точники формирования тюркских языков Южной Сибири и Средней Азии // Источники формирования тюркских языков средней Азии и Южной Сибири. - Фрунзе, 1966. - 359 с.
5. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. - Ф., 1977. - 159 с.
6. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. - Фрунзе, 1980. - 309 с.
7. Кожемяко П.Н. К исторической топографии средневековых поселений Чуйской долины // Труды института языков и литературы и института истории. Выпуск 5. - Фрунзе, 1955. - 167 с.
8. Молчанова О.Г. Принципы построения топонимов Горного Алтая // Ономастика Поволжья. 2., Горький 1971. 373 с.
9. Никонов В.А. Вопросы топонимики Востока // Топонимика Востока. - Москва, 1962. - 211 с.
10. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. - Часть 1. - Фрунзе, 1959. - 246 с.

Рецензент к.филол.н. Карыбекова М.